

## RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Katarzyny Sudnik pt. *Regionalne modele (auto)identyfikacji a integracja kulturowa i narodowa we współczesnej literaturze czarnogórskiej*

Problemy omówione w przedłożonej pracy należą do trudnych, o ile nie najtrudniejszych, z jakimi zmagają się badacze, którzy nie tylko opisują skomplikowaną sytuację kulturalną Republiki Czarnogóry, ale także – jak Autorka przedstawionej do oceny rozprawy – próbują sami, w sposób naukowy, pozbawiony patriotycznego uniesienia i politycznych uwikłań, uczestniczyć w procesie konstruowania literackiego kanonu, pozostającego bardzo długo – ze względu na historyczne losy Czarnogóry – w rozproszeniu. Mieszkańcy tego kraju, przypomnijmy, późno, bo dopiero w 2006 roku, podjęli decyzję o odłączeniu ich państwa od Serbii, przypieczętowując ostatecznie całkowity rozpad drugiej Jugosławii, zapoczątkowany w 1991 krwawymi wojnami, których koniec wyznaczyły bombardowania Serbii i Czarnogóry w 1999 roku i obalenie Slobodana Miloševicia w 2000 roku.

Uwarunkowania geograficzne Czarnogóry i jej burzliwa historia (w tym niemal 90-letni okres braku państwowości), odcisnęły swoje piętno na skomplikowanej strukturze etnicznej i kulturowej tego kraju, sprawiając, że tematyka, wyznaczona przez tytuł niniejszej rozprawy, wywołuje wiele emocji i kontrowersji. Problem stanowi nawet dookreślenie przedmiotu badań i zakresu terminu „literatura czarnogórska”, którego Autorka używa wmiennie z terminem „literatura Czarnogóry”, odcinając się od nadużywania drugiego z nich, motywowanego podważaniem zasadności traktowania literatury czarnogórskiej jako literatury narodowej (s. 34). Warto może, pochwalając decyzję Doktorantki, wspomnieć o tym, że takie użycie, wbrew intencjom przyświecającym przeciwnikom suwerenności Czarnogóry i jej literatury, posiada także pewien niewykorzystywany pozytywny potencjał. Określenie „literatura Czarnogóry”, jeżeli odniesiemy je nie do poziomu geograficznego, lecz politycznego, niesie ze sobą możliwość włączenia do literackiego kanonu tego kraju literackich dokonań autorów narodowości innej, niż czarnogórska, a więc także dokonań mniejszości etnicznych/narodowych, co – choć nie było celem sformułowanym eksplicitnie – znalazło wyraz w wyborze tekstów literackich dokonany przez p. mgr Katarzynę Sudnik.

Praca obejmuje, jak stwierdza jej Autorka, „kilka obszarów badawczych”, do których należą: 1. kwestie różnicowania identyfikacji indywidualnej i zbiorowej uwidaczniające się w

tekstach literackich, 2. kanon czarnogórskiej literatury narodowej jako system kilku modeli przestrzennych, 3. zagadnienie roli czynników kulturowych i narodowych w afirmacji tradycji lokalnej (etnogeograficznej) lub „czarnogórskiej” (etnopolitycznej).

Problematyka ta analizowana jest w trzech rozdziałach: 1. Identyfikacja podstawowa (czarnogórskie centrum jako ognisko kultury etnicznej) 2. Identyfikacja alternatywna (muzułmański Sandżak) 3. Identyfikacja hybrydyczna (czarnogórskie wybrzeże adriatyckie) z wyodrębnionymi subregionami: Boką Kotorską i „kresami południowego wybrzeża”. Części te poprzedza wprowadzenie, poświęcone zagadnieniom naukowej strategii Autorki przedłożonej rozprawy, wykorzystanym w pracy narzędziom badawczym oraz kwestiom stanu badań montenegrystycznych. Rozprawę wieńczy zakończenie, resume w języku angielskim oraz spis bibliografii podmiotowej (31 pozycji, w niej omyłkowo znalazła się etnologiczna praca Minji Nikolaidisa *Ulcinjaska svadba*, Ulcinj 1995) oraz imponującej bibliografii przedmiotowej, liczącej 189 pozycji (niektóre z nich zostały zdublowane: pod numerem 180 i 181 znajduje się tom zborowy *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacja tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995*, red. M. Dąbrowska-Partyka, Kraków 2005, oznaczonej numerem 169 i 170 pracy S. Stojkovicia *Meditranska zagonetka (Boka i Bokelji)*, Beograd 2008 czy numerem 90 i 91 rozprawy I. Kosančicia, *Novo-pazarski sandžak i njegov etnički problem (reprint izdanja iz 1912.)*, Beograd 1998; pod numerem 78 i 79 E. Kazaza, *Krvavi lom društva i poetički prevrati romana. Kontekstualna situacija romana i njegove poetike osporavanja i opiranja*, „Sarajevske sveske”, 2006, nr 13) oraz 47 źródeł internetowych.

Każdy z rozdziałów poświęcony jest odrębnemu regionalnemu modelowi auto(identyfikacyjnemu), wyróżnionemu przez Autorkę rozprawy na podstawie geograficznego, kulturowego i historycznego zróżnicowania Czarnogóry. Korpus tekstów egzemplifikujących przedstawioną problematykę i reprezentatywnych dla wyodrębnionych obszarów, ograniczony został cezurą daty wybuchu konfliktu zbrojnego, towarzyszącego rozpadowi Jugosławii, czyli rokiem 1991.

W pracy uwidacznia się imponująca umiejętność Autorki panowania nad zgromadzonym materiałem. Jego obszerny zakres i duża różnorodność źródeł nie zaburzyły porządku wywodu oraz struktury pracy. Pomimo wielości perspektyw badawczych, rozdziały stanowią zwarte, symetryczne względem siebie całości a kompozycja rozprawy jest nienaganna. Każdy rozdział zawiera część opisową, w której przedstawiono historyczno-

kulturową charakterystykę regionu, z uwzględnieniem charakterystycznych elementów danego modelu tożsamościowego oraz część analityczną, w której wyodrębnione „znaki tożsamości” wskazano w konkretnych utworach literackich (prozatorskich i dramatycznych). Materiał zaprezentowany jest przejrzysty i stanowi logicznie uporządkowaną, zwartą, przemyślaną całość.

Pani mgr Katarzyna Sudnik wykazała się bardzo dobrą znajomością narzędzi metodologicznych, wzorowo opisując w rozdziale wstępnym wszystkie pojawiające się w pracy kategorie: kulturalistyczne teorie narodu, dla których podstawę stanowią prace socjologów: Anthony’ego Giddensa i Antoniny Kłoskowskiej czy historyków: Benedicta Andersona i Erika Hobsbawma; narracyjne koncepcje tożsamości, oparte na refleksji filozofa Paula Ricoeura; pamięci kulturowej, opisanej w pracach egiptologa i znawcy kultur starożytnych Jana Assmanna; wartości rdzenne kultury, wyodrębnione przez socjologa Jerzego Smolicza; kategorię pogranicza kulturowego (w tym przypadku Autorka posłużyła się pracami literaturoznawczymi Marii Dąbrowskiej-Partyki), kanonu narodowego, do omówienia którego wykorzystano prace literaturoznawców: Herberta Lindenbergera, Franka Kermode’a, Charlesa Altieriego.

Każde z pojęć zostało przez p. mgr Sudnik zdefiniowane na podstawie umiejętnie wybranych i skrupulatnie zreferowanych źródeł. Można nawet powiedzieć, że z tego obowiązku p. mgr Katarzyna Sudnik wywiązała się z nadwyżką. Chociaż wybrane koncepcje wskazane zostały trafnie i obszernie omówione jako, jak stwierdza Autorka na s. 13, „zgodne z przyjętymi w niniejszej rozprawie założeniami”, samo wskazanie ich definicji w rozdziale wstępnym okazywało się jednak niekiedy niewystarczające. Sposób rozumienia tych terminów bowiem, w niektórych miejscach rozdziałów analitycznych odbiega od definicji przywołanych w części metodologicznej i nie wpisuje się w rozważania przywołanych myślicieli. Np. na s. 59 Autorka uznając „kategorię «pamięci i «pamiętania»” za „kluczową” w powieści Jevrema Brkovicia *Monigreni*, cytuje m.in. jej następujący kontrowersyjny fragment, nie opatrując go żadnym swoim komentarzem: „(...) Istnieją narody, które w złych czasach (...) ratowały i uratowały jedynie pamięć, religia i język. Małe narody muszą pamiętać o sobie i wszystkich swych przodkach, żyjąc pamięcią; o wielkich narodach wszyscy wiedzą wszystko, pamiętają o nich, dlatego pamięć nie jest im potrzebna.” Wprowadzenie zdecydowanego komentarza informującego o sposobie używania kategorii pamięci (np. w przypisie komentującym przywołany tekst) pozwoliłoby wyraźnie odróżnić naukowy wywód

młodej badaczki od kontrowersyjnych wypowiedzi narratorów tekstów literackich, których refleksje z przywołanymi w pierwszych częściach rozprawy teoriami naukowymi (Assmanna, Ricoeura) mają niewiele wspólnego.

W rozdziale wstępnym Autorka stwierdza również, że rozumienie pojęć: „tożsamość narodowa/etniczna/kulturowa”, „identyfikacja”, „integracja”, „naród”, „kultura”, „tradycja” różni się od tradycyjnie przyjętych na Zachodzie” a „ich pojemność semantyczna w Europie Zachodniej i Środkowej niejednokrotnie będą się różnić od definicji funkcjonujących na obszarze bałkańskiej wspólnoty Słowian Południowych” (s. 12) nie uzasadniając, ani nie rozwijając tej interesującej tezy w kolejnych częściach rozprawy, choć – moim zdaniem – warto byłoby ją zweryfikować na konkretnych przykładach literackich.

Procesowi tworzenia (reinterpretacji) kanonu wartości rozpoznawanych jako konstytutywne dla tożsamości czarnogórskiej oraz czarnogórskiego dziedzictwa kulturowego towarzyszą olbrzymie emocje. Zaangażowanie osób uczestniczących w tym procesie sprawia, że ich wypowiedzi niekiedy z trudem mieszczą się w przestrzeni dyskursu naukowego, co dotyczy nie tylko samego języka wypowiedzi, ale także poziomu interpretacji faktów. Dlatego dużą zasługą Autorki, która wzorowo przywołała literaturę przedmiotu dotyczącą uwarunkowań geopolitycznych jest zachowanie dystansu do kontrowersyjnych tez czy argumentów pojawiających się w niektórych źródłach oraz opracowaniach. Dodać także należy, że porządkowanie informacji w oparciu o materiały odznaczające się tak wysokim stopniem upolitycznienia, byłoby niemałym wyzwaniem nawet dla doświadczonego badacza. Umiejętność zachowania przez Autorkę rozprawy dystansu skutkuje bardzo udanymi częściami pracy, które odnoszą się do historii (od pierwszych pisanych wzmianek do współczesności), uwarunkowań kulturowych oraz religijnych prezentowanych regionów, opisanych starannie i wnikliwie, stanowiących nie tylko cenne źródło informacji o poszczególnych regionach Czarnogóry, ale także wyczerpująco nakreślone tło dla analiz utworów literackich, reprezentujących poszczególne modele tożsamościowe. Kluczem do ich rozpoznania jest semiotyka kultury i koncepcje Jurija Łotmana oraz Borysa Uspienskiego.

W pierwszym rozdziale rozprawy Autorka na konkretnych przykładach literackich analizuje te elementy, które symbolicznie wyznaczają tożsamość podstawową, a więc identyfikację etnicznonarodową, obejmującą administracyjne i symboliczne granice tzw. Czarnogóry centralnej. Czyni to podstawie utworów tematyzujących narodowe dzieje, przywołujących repertuar postaci-symboli (Ivan Crnojević, święty Petar Cetinjski, król Nikola

I, królowa Jakvinta, Matija Zmajević, dynastia władców czarnogórskich Petroviciów-Njegošów) i wydarzeń (rok 1918 – utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, II wojna światowa) kluczowych dla konstytuowania czarnogórskiej tożsamości narodowej: powieści historycznych Jevrema Brkovicia (*Monigreni*, 1992) i Novaka Kilibardy (*Crnogorska hronika. Vremena Matija Glušca*, 1995), dramatów Radoslava Rotkovicia (*Podgorička skupština. Dokumentarna drama u dva čina o „oslobođenju i ujedinjenju” Crne Gore 1918. godine*, 1998), Stevana Koprivicy (*Dugo putovanje u Jevropu*, 1987), Radmili Vojvodić (*Princeza Ksenija od Crne Gore*, 1995) czy utworów przedstawicieli tzw. *nowej prozy*. Omawiając te utwory Autorka zmienia nieco sposób prezentacji problemów, stosując metodę opisu historycznoliterackiego, co implikowane jest odmienną, w stosunku do dzieł wcześniej prezentowanych, poetyką tych utworów. Teksty te Autorka umieszcza w nurcie postmodernistycznym i wskazując na ich polemiczno-erudycyjny charakter, zwraca uwagę na pojawienie się nowego toposu miasta (powieść Balšy Brkovicia, *Privatna galeria*, 2002) czy elementów antyutopijnych (Ognjen Spahić, *Hansenova djeca*, 2004).

W rozdziale drugim przedmiotem analizy jest model identyfikacji alternatywnej. Określenie to Autorka przypisała muzułmańskiemu Sandżakowi – jednemu z najbardziej skomplikowanych kulturowo i etnicznie obszarów byłej Jugosławii, którego historia wpłynęła na jego kulturowo-wyznaniową odmienność (większość tego wielowyznaniowego regionu stanowi ludność muzułmańska). W rozdziale tym Autorka wykorzystując metodę historycznoliterackiej prezentacji wybranych utworów, przeanalizowała je pod kątem artystycznych strategii budowania specyfiki „małej ojczyzny”. Punkt wyjścia jej rozważań stanowiła twórczość tradycjonalistów – Ćamila Sijaricia oraz Huseina Bašicia. Dorobek prozatorski pierwszego z nich wyłamuje się, co prawda, z postawionej w pracy cezury (większość dokonań literackich tego autora powstała w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku), ale ich omówienie w rozprawie wydaje się uzasadnione ze względu na stworzenie przez niego pewnej konwencji portretowania regionu, stanowiącej punkt wyjścia dla innych prozaików, zaprezentowanych przez p. mgr Katarzynę Sudnik. W podobny sposób, wykorzystując elementy ludowych podań, prezentując mentalność i zwyczaje mieszkańców tego regionu opisuje specyfikę Sandżaku Husein Bašić (powieściowa pentalogia *Zamjene*: 1. *Tuđe gnijezdo*, 2. *Kapija bez ključa*, 3. *Kosti i vrane*, 4. *Pusto tursko*, 5. *Bijeli Azijati*; w pracy omówiono dokładnie pierwszą część sagi z 1989 roku) oraz sytuujący się

w nurcie prozy egzystencjalnej Zuvdija Hodžić (powieść *Davidova zvijezda*, 1993) czy Kemal Musić (zbiór opowiadań, *Kad su vukovi gladni biće ostra zima*, 2009).

Rozdział trzeci rozprawy został poświęcony hybrydycznemu modelowi identyfikacyjnemu wybrzeża adriatyckiego. Nazwa modelu dotyczy historyczno-kulturowej dwoistości rozwoju części północnej (Boki Kotorskiej związanej z prymarnym wzorcem kultury zachodniej, włosko-katolickiej) i południowej, w której łączy się tradycja mużułmańska i chrześcijańska, tradycje morskie i kult morza, kultura włosko-wenecka, tradycje kultury czarnogórskiej i albańskiej (z Jeziorem Szkoderskim i centrami w Barze i Ulcinju). Pierwszy z podmodeli reprezentują: Nikola Malović (odwołujący się w dramatach: *Capt. Vizin 360 stepeni oko Boke* i *Peraški goblen* do symboli tożsamościowych Boki Kotorskiej: kościoła Matki Boskiej na Skale, gobelinu z Perastu, żeglarstwa czy maskarady w Kotorze czy analizujący relację: swój – obcy w powieści: *Lutajući Bokelj* z 2007 roku), Stevan Koprivica (tematyzujący w swoich dramatach z cyklu *Bokeška trilogija*, opublikowanych w 2000 roku, historię Boki Kotorskiej i jej mieszkańców), don Branko Sbutega, który jako katolik i Chorwat porusza w swoim eseju pt. *Planet Boka* problem tożsamości mieszkańców zatoki i cech ich charakteryzujących). Drugi submodel, określony przez Autorkę mianem „kresów południowego wybrzeża” znajduje odzwierciedlenie w utworach: *Mimesis* (2003) Andreja Nikolaidisa, cyklu opowiadań *Valdinos*, powieści *Dnevnik o ništavilu* (2009), *Sandro Galeb. Ulcinjska pisma* (1998), Jovana Nikolaidisa, powieści *Dominik* (2001) Milovana Radojevicia i Muzafera Čaušića (zbiory opowiadań: *Predstave subotom uveče*, 2008, *Svako mora imati nekog*, 2011).

Podkreślenia wymaga fakt bardzo starannego i umiejętnego doboru przez Autorkę rozprawy tekstów literackich stanowiących materiał ilustrujący przedstawioną problematykę. Zastrzeżeń nie wzbudza także ilość zaprezentowanego materiału literackiego, chociaż obszerne omówienie twórczości Ćamila Sijaricia, pisarza, którego dorobek literacki obejmuje okres sprzed wyznaczonej przez Autorkę cezury, prowokuje pytanie o powody braku takich historycznoliterackich odniesień w pozostałych rozdziałach pracy. Pytanie to rodzi się także z powodu braku dyscypliny wypowiedzi Autorki rozprawy. Szczególnie dotyczy to sformułowań: „(re)konstruowanie kanonu”/”reinterpretacja kanonu”, których Autorka niekiedy używa bez doprecyzowania, o jakim kanonie jest mowa. Dookreślenie takie jest konieczne, bowiem sformułowania: „kanon literatury czarnogórskiej” i „kanon tożsamości” czy „kanon kultury” odnoszą się do dwóch różnych porządków opisu. Jeżeli, jak Autorka

zaznacza w uwagach wstępnych, teksty literackie traktowane są jako teksty kultury (zgodnie z rozumieniem szkoły tartuskiej), to analiza dotyczyć będzie **kanonu tożsamości kulturowej** (s.35), a zatem wartości, które wyłaniają się z tekstów literackich jako istotne z punktu widzenia konstruowania tożsamości regionalnej (ponadregionalnej, uniwersalnej - narodowej). Materiał zgromadzony w pracy dowodzi, że właśnie z takim typem badań mamy w niej do czynienia. Uważniej zatem należałoby używać stwierdzeń o **konstruowaniu** (s. 35) czy **reinterpretacji kanonu literackiego**. W tym bowiem przypadku wywód Autorki powinien dotyczyć mechanizmów jego tworzenia czy przebudowywania w zmieniających się uwarunkowaniach społeczno-polityczno-historycznych, a co za tym idzie, propozycja kanonu literatury najnowszej (który Autorka zaprezentowała w swojej rozprawie) powinna zostać dopełniona informacjami o sytuacji tego kanonu (o czym wzmianki pojawiają się w pracy) i o korpusie tekstów stanowiących ten kanon w okresie wcześniejszym, np. w okresie SFRJ, kiedy literatura czarnogórska traktowana jako literaturę regionalną w ramach literatur jugosłowiańskich.

Brak również precyzyjnego dookreślenia, o jakiej tradycji literackiej Autorka pisze. W passusie poświęconym utworom Andreja Nikolaidisa stwierdza ona, że „...stały w opozycji do dotychczas obowiązującej tradycji literackiej” (s. 211) – nie wiemy, co kryje się określeniem „dotychczas obowiązująca tradycja”. Brak doprecyzowania takich miejsc daje się jednak uzasadnić faktem ograniczonej objętości rozprawy. Jej uzupełnianie dodatkowymi informacjami, odnoszącymi się do problemów trudnych, jak dotąd nieopisanych, istotnie wpłynęłoby na dodatkowe zwiększenie rozmiarów tej i tak obszernej już pracy.

Recenzencki obowiązek nakazuje wspomnieć także o pewnych usterkach: językowych (w całej pracy, z wyjątkiem s. 121, na której pojawiają się obie formy w dopełniaczu liczby pojedynczej, Autorka używa formy: „Sandžaka”, podczas gdy rzeczowniki rodzaju męskiego oznaczające toponimy obcego pochodzenia posiadają końcówkę „-u” – „Sandžaku”; w rozprawie pojawia się czarnogórska nazwa mieszkańca Sandžaku podana w dopełniaczu liczby mnogiej – „Sanžaklija” („...element tożsamości kulturowej Sandžaklija”, s. 140); stylistycznych. np. „...pogłębia symboliczny wydźwięk i aktualizacyjną recepcję utworu” (s. 87), „problem *narodowości* literatury” (s. 30, 219), „ukonkretniona tożsamość literatury” (s. 83); lapsusach (wskazany na s. 100 rok 1848 jako data Kongresu Berlińskiego, w innym miejscu pracy zapisano go poprawnie), błędach technicznych (na s. 93 odwrócenie kolejności zawartości przypisów: treść przypisu 220 powinna znaleźć się w przypisie 219 i na odwrot).

Za pomyłkę należy zapewne uznać sformułowanie: „nawiązujących” w zdaniu: „Jednym z czołowych działaczy nawiązujących do czystek etnicznych był Vojislav Šešelj” (s. 103). Autorce chodziło zapewne o osobę nie **nawiązującą**, lecz **nawołującą** do czystek etnicznych i – dodam już od siebie – sądzoną przez Trybunał Haski.

Wskazane uwagi nie wpływają znacząco na wysoką ocenę przedłożonej pracy doktorskiej i na jej doniosłe znaczenie. Należy podkreślić, że pomimo poczynionego przez Autorkę zastrzeżenia, iż jej propozycja opisu to jedynie jedna z wielu możliwości, przedłożona rozprawa jest pierwszą monografią montenegrystyczną w Polsce, porządkującą skomplikowaną problematykę czarnogórskich kodów tożsamościowych. Szczególną uwagę zwrócić należy na fakt, że jej Autorka uczyniła to w dojrzały, wyważony i przemyślany sposób, proponując nowy, w odniesieniu do dotychczasowych badań nad kulturowym, historycznym i literackim dorobkiem Czarnogóry, przestrzenny model opisu specyfiki kulturowej Czarnogóry, uwzględniający jej zróżnicowanie regionalne. Wskazane zalety pracy nie pozostawiają wątpliwości, że rozprawa p. Katarzyny Sudnik pt. *Regionalne modele (auto)identyfikacji a integracja kulturowa i narodowa we współczesnej literaturze czarnogórskiej* spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim określone w art. 13 ustawy o tytułach i stopniach naukowych, w związku z czym przedstawiam Komisji Rady Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego wniosek o przyjęcie przedłożonej dysertacji jako podstawy do nadania stopnia doktora nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa oraz dopuszczenie p. mgr Katarzyny Sudnik do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ze względu na pionierski charakter tej udanej rozprawy doktorskiej, która z pewnością stanowi świetną podstawę dla dalszych szczegółowych badań, zwracam się do Rady Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego z wnioskiem o jej wyróżnienie.

dr hab. Sylwia Nowak-Bajcar  
Instytut Filologii Słowiańskiej  
Uniwersytet Jagielloński

Kraków, 21.12.2015